

موقعیت جغرافیایی مکه و مسجد الحرام

سید علی قاضی عسکر

خداوند تعالی مقدس‌ترین و پاک‌ترین مکان در روی کره خاکی را برای بنای خانه خویشتن برگزید و کعبه، نخستین خانه ساخته شده در روی زمین را، در آن مکان به پا ساخت و آنجا را سرزمینی امن و مورد توجه مسلمانان جهان قرار داد.

«إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَّقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا»^۱

و کعبه را قبله مسلمانان و کانون عشق و علاقه آنان قرار داد؛ تا میلیون‌ها مسلمان، در هر شبانه‌روز، چندین نوبت به سوی آن نماز گزارند و با جسم و جان، به آن سو رو کنند؛ «فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا»^۲.
«وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا»^۳.

از سوی دیگر، خداوند مکه را زادگاه پیامبر خدا ﷺ و محل رشد و سکونت آن حضرت قرار داد و اگر مشرکان ایشان را از مکه اخراج نمی‌کردند، همان‌گونه که خود فرموده است مکه را برای سکونت انتخاب می‌کرد؛ «اگر قوم من، مرا از مکه بیرون نمی‌کردند، در جای دیگری

سکونت نمی‌گزیدم».^۴

در این نوشتار بر آنیم تا برخی آگاهی‌های سودمند مربوط به این شهر مقدس را به خوانندگان عرضه کنیم تا شاید از آن بهره‌مند گردند:

موقعیت جغرافیایی مسجدالحرام

مسجدالحرام، در شهر مکه مکرمه، درون درّه‌ای میان کوه‌های ابوقیس، اجیاد، هندی و عمر واقع شده، و در نقطه تقاطع خط طولی ۳۹ درجه و ۴۹ و ۳۰ ثانیه [ث ۳۰، ۴۹، ۳۹] و خط عرضی ۲۱ درجه و ۲۵ دقیقه و ۰ ثانیه [ث ۰، ۲۵، ۲۱] قرار گرفته است.

حدود کنونی مسجدالحرام

مسجدالحرام از طرف شرق، به کوه ابوقیس، از سمت غرب به جبل عمر و خیابان شیکه، از شمال به خیابان شامیه و کوه هندی و از سمت جنوب به خیابان اجیاد و مسفله محدود است.

فاصله محدوده حرم تا مسجدالحرام

حدود حرم تا مسجدالحرام در نقاط مختلف، متفاوت است و فاصله‌ها یکسان نیست:

- از تنعیم تا مسجدالحرام ۶۱۵۰ متر.
- از جعرانه تا مسجدالحرام ۱۸۰۰۰ متر.
- از مسیر طائف در نقطه هدی تا مسجدالحرام ۱۵۵۰۰ متر.
- از مسیر لیث تا مسجدالحرام ۱۷۰۰۰ متر.
- و از راه جده تا مسجدالحرام ۱۱۰۰۰ متر.^۵

اقامه نماز جماعت در مسجدالحرام

پیش از سلطه آل سعود بر عربستان، مذاهب چهارگانه اهل سنت، هر یک در مسجدالحرام مقامی ویژه داشتند و امام آنان در آنجا اقامه جماعت می‌کرد و پیروان هر مذهب

به امام خود اقتدا می‌کردند. لیکن از سال ۱۳۴۳ ه.ق. عبدالعزیز جماعت‌های مختلف را در مسجدالحرام تعطیل و اجازه اقامه تنها یک نماز جماعت را صادر کرد.

تغییرات

در سال ۱۳۴۳ ه.ق. اداره‌ای مخصوص امور مربوط به مسجدالحرام تأسیس گردید.

در سال ۱۳۴۵ ه.ق. با سنگی به نام «العوان» که شبیه سنگ مرمر است محل مسعی میان صفا و مروه فرش گردید.

در سال ۱۳۴۶ ه.ق. برای نخستین بار مسجدالحرام برق‌کشی و در آن چراغ روشن شد و در سال ۱۳۴۷ ه.ق. چراغ‌ها و لوسترهای زیبا در مسجدالحرام نصب گردید.

در سال ۱۳۵۲ ه.ق. برای اولین بار ساعتی بزرگ به ارتفاع ۲۵ متر در مسجدالحرام نصب گردید و این اولین ساعت بزرگی بود که در سرزمین حجاز نصب می‌شد.^۶

در سال ۱۳۵۴ ه.ق. عملیات اجرایی ساخت و ترمیم بنای مسجدالحرام شروع شد و در سال ۱۳۶۳ ه.ق. دستور ساخت در جدید کعبه صادر گردید.

در سال ۱۳۶۶ ه.ق. طوقی نقره‌ای برای حجرالأسود ساخته و این سنگ بهشتی را در درون آن قرار دادند.

در سال ۱۳۷۳ ه.ق. برای اولین بار پنکه‌های سقفی در مسجدالحرام نصب شد^۷ و در همین سال، اولین دستگاه واترپمپ برقی در چاه زمزم برای بیرون کشیدن آب زمزم نصب گردید.

شمعدان‌های شش‌گانه‌ای که روی حجر اسماعیل قرار داشت در سال ۱۳۷۵ ه.ق. به چراغ‌های برقی با پایه‌های مسی تبدیل گردید.

در سال ۱۳۷۵ ه.ق. محل مسعی، که به صورت بازار بود، آسفالت شد.

در سال ۱۳۷۶ ه.ق. طوقی جدید از نقره خالص برای حجرالأسود تهیه و ساخته شد.

در سال ۱۳۷۶ ه.ق. نخستین پلکان سیار برای ورود به خانه کعبه، از چوب ساختند و بار دیگر کعبه را ترمیم کردند.

در سال ۱۳۷۷ ه.ق. محل مقام‌های چهارگانه مذاهب اسلامی واقع در مسجدالحرام تخریب و محل طواف توسعه یافت.

در سال ۱۳۸۲ ه. ق. کارخانه ساخت پرده کعبه بار دیگر فعال گردید.

در سال ۱۳۸۳ ه. ق. ساختمان قدیمی چاه زمزم تخریب و به جای آن گنبد و بنای جدیدی بر روی آن ساخته شد.

در سال ۱۳۸۷ ه. ق. پوشش بلوری برای مقام ابراهیم طراحی و ساخته شد و در سال ۱۳۸۹ ه. ق. ساختمان‌های جدید به رواق‌های عثمانی متصل گردید.

در سال ۱۳۹۰ ه. ق. ساختمانی مخصوص برای مؤذنان در مسجدالحرام بنا شد.

مرحله دوم توسعه مسجدالحرام در سال ۱۳۹۳ ه. ق. آغاز گردید و در سال ۱۳۹۶ ه. ق. پروژه توسعه به پایان رسید.

ساختمان جدید بافت پرده کعبه در سال ۱۳۹۷ ه. ق. در منطقه «امّ الجود» مکه مکرمه افتتاح شد.

در سال ۱۳۹۸ ه. ق. در جدیدی برای کعبه ساختند.

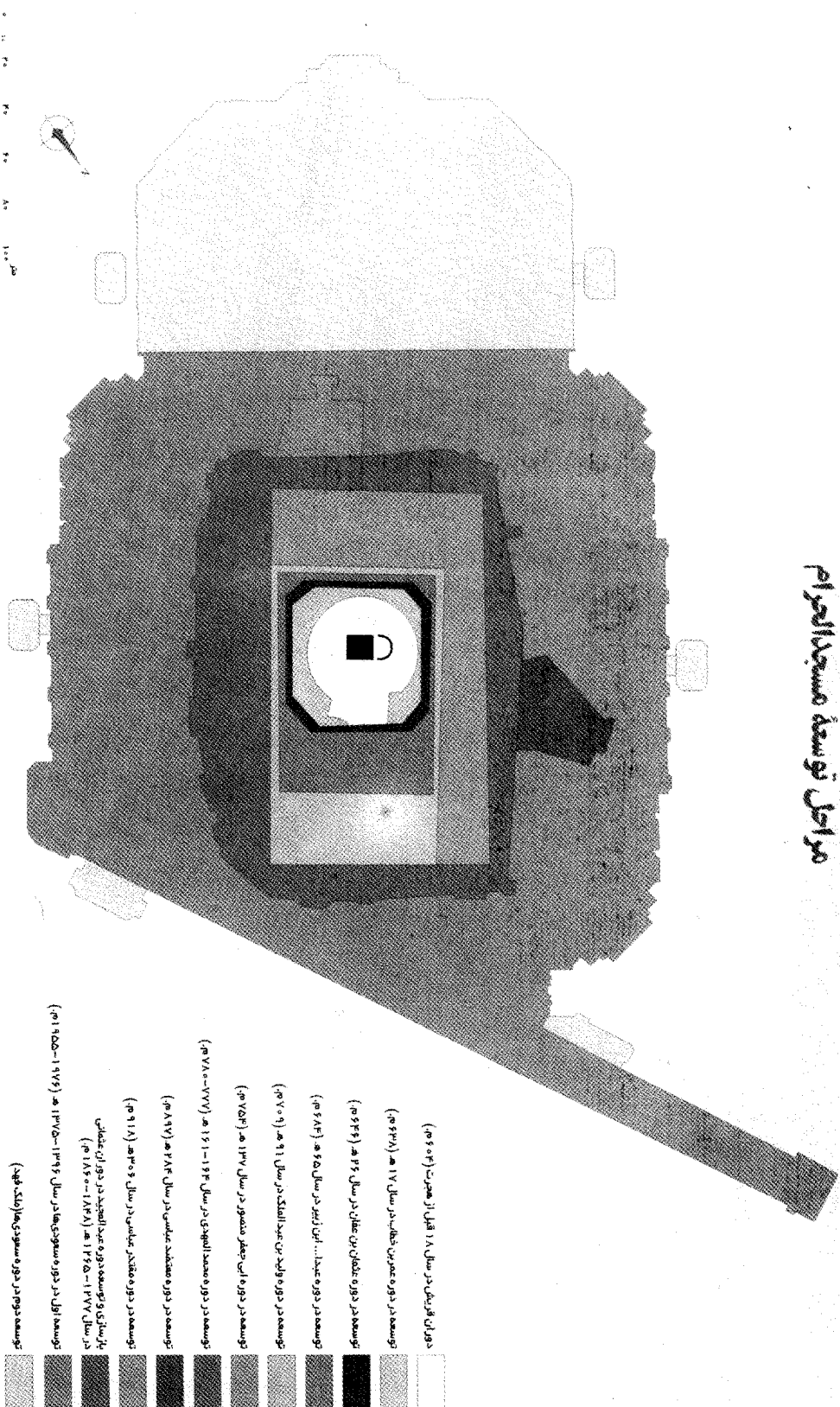
در سال ۱۳۹۹ ه. ق. باب بنی‌شیبه و منبری که از سنگ مرمر ساخته شده بود، از محل مطاف برداشته شد و در همین سال راه ورود به زمزم، که در قسمت شرقی آن قرار داشت، به منظور توسعه محدود مطاف، به محلی دیگر در گوشه مسجد منتقل گشت.

در سال ۱۳۹۹ ه. ق. محدوده مطاف و فضای پیرامون کعبه به طور کامل با سنگ مرمر سفیدرنگ و ضد حرارت مفروش گردید. در همین سال عملیات اکتشافی و پاک‌سازی زمزم آغاز و در سال ۱۴۰۰ ه. ق. به طور کامل به پایان رسید.^۸

در روز سه‌شنبه ۱۴۰۹/۲/۲ ه. ق. سنگ بنای توسعه دوم سعودی‌ها برای مسجدالحرام آغاز گردید و چهار سال بعد نیز کار توسعه مسجد نبوی در مدینه منوره شروع شد.

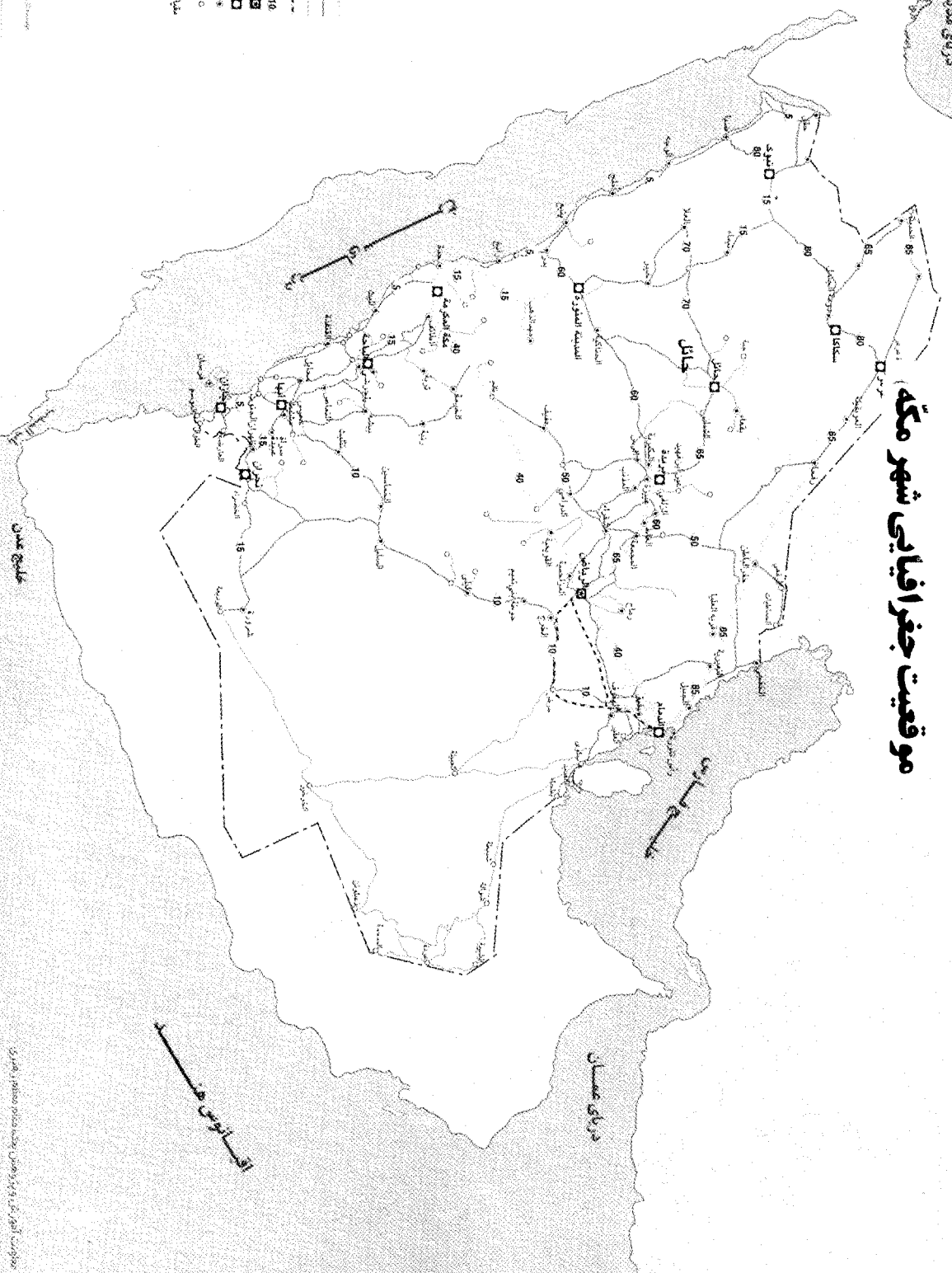
طرح جدید توسعه مسجدالحرام، برای سه طبقه؛ یعنی زیرزمین، همکف و طبقه اول در نظر گرفته شده بود، برای پشت بام نیز به گونه‌ای برنامه‌ریزی شده بود که پس از تکمیل بتواند به گنجایش نمازگزاران بیفزاید. به همین منظور گام نخست برداشته شد و در اطراف زیرزمین دیوارهای بلندی با چوب کشیده شد تا منطقه عملیاتی را از مسجدالحرام جدا کند سپس گودبرداری آغاز و خاک آن به منطقه دیگری منتقل گردید. آنگاه پی‌کنی‌ها شروع و با میلگردهای ضخیم آهنی، پایه‌ها بتون‌ریزی و به تدریج برداشته شد. تأسیسات مورد نیاز و خطوط مربوط به آب و فاضلاب و شبکه‌های تهویه و خنک‌کننده و نیز کابل‌کشی‌های برق و

مراحل توسعه مسجد الحرام

- دوران ابراهیم در سال ۱۸ قبل از هجرت (۴۶۴ م)
- توسعه در دوره عمر بن خطاب در سال ۱۷ هـ (۶۳۸ م)
- توسعه در دوره عثمان بن عفان در سال ۳۴ هـ (۶۴۹ م)
- توسعه در دوره عبدالملک در سال ۶۵ هـ (۶۸۶ م)
- توسعه در دوره ولید بن عبدالملک در سال ۹۱ هـ (۷۰۹ م)
- توسعه در دوره ابی جعفر منصور در سال ۱۳۷ هـ (۷۵۴ م)
- توسعه در دوره عبدالعزیز در سال ۱۹۶-۱۹۱ هـ (۷۸۰-۷۷۵ م)
- توسعه در دوره مستنکد عباسی در سال ۲۸۴ هـ (۸۹۷ م)
- توسعه در دوره متوکل عباسی در سال ۳۰۴ هـ (۹۱۸ م)
- پایانی و توسعه دوره عبدالعزیز در دوران عباسی در سال ۱۷۷-۱۶۵ هـ (۷۸۴-۱۸۵ م)
- توسعه اول در دوره سعودیها در سال ۱۲۹۶-۱۲۷۵ هـ (۱۸۵۵-۱۸۲۵ م)
- توسعه دوم در دوره سعودیها (ملک فهد)

موقعیت جغرافیایی شهر مکه

- بزرگراه
 - راه اصلی استان
 - راه فرعی استان
 - راه قاف
 - خیابان و راه
 - مرکز استان
 - شهرستان
 - سلسله تپه
- مقیاس ۱:۱۲۵۰۰۰۰

آتش نشانی و دیگر سیستم‌های مورد نیاز به اجرا درآمد و تأسیسات آن تکمیل گردید. مساحت کلی زیرزمین در این بخش از توسعه ۱۸۰۰۰ مترمربع و ارتفاع آن چهار متر و ۳۰ سانتیمتر در نظر گرفته شده بود. پس از تکمیل طرح در بخش زیرزمین مسجدالحرام، عملیات اجرایی طبقه هم‌کف آغاز گردید. مساحت مورد نظر در طبقه اول ۲۰۰۰۰ متر بود. پس از اتمام کار در طبقه هم‌کف، کار ساخت طبقه دوم، همانند طبقه پایین آغاز گردید و قسمت پشت بام نیز با سنگ‌های سفید ضدّ حرارت مفروش شد. پس از عملیات سفت‌کاری و اتمام کار تأسیسات، دیوارها و ستون‌ها با سنگ‌های مرمر و نیز سنگ‌های مصنوعی با شکل‌های هندسی زیبا تزئین گردید.

مساحت کلی توسعه جدید ۶۸۰۰۰ مترمربع بود که با محاسبه پشت‌بام که ۱۹۰۰۰ مترمربع است، مجموع کل توسعه جدید به ۸۷۰۰۰ مترمربع رسید و در نتیجه مساحت کل مسجدالحرام و میدان‌ها و فضاهای پیرامون آن، به ۳۶۶۱۶۸ مترمربع بالغ گردید.

مساحت پیشین مسجدالحرام قبل از این توسعه ۱۶۰۱۶۸ مترمربع بود و گنجایش ۳۱۳۰۰۰ نمازگزار را داشت، لیکن با توسعه جدید، این ظرفیت به ۴۶۰۰۰۰ نفر رسید. با محاسبه مساحت پشت‌بام و فضاهای پیرامون مسجد، ظرفیت نمازگزاران در مواقع عادی ۸۲۰۰۰۰ نفر و در شرایط ویژه به حدود یک میلیون نفر رسیده است.

در توسعه اخیر، دو مناره با ارتفاع ۹۶ متر، سه عدد گنبد سنگی، ۱۴۵۳ ستون با پوشش سنگ مرمر و ۱۱۲۰ ستون تاج‌دار که پایه‌های آن با سنگ مرمر ساخته شده و در آن روزنه‌هایی برای دستگاه‌های تهویه مسجد در نظر گرفته شده، احداث گردید، یک در ورودی بزرگ و ۱۸ در ورودی به قسمت پله‌های برقی و ۶ پله عادی نیز ساخته شد.

در طرح توسعه جدید، مسجدالحرام به وسیله هشدار حریق مجهز گردید که حدود ۶۰ منطقه را در بر می‌گیرد و ۲۸۴ نقطه مجهز به تأسیسات کشف دود، ۱۵ نقطه سیستم هشدار دهنده، و ۶ واحد خودکار برای خاموش کردن آتش و ۶۰ نقطه کشف حرارت و گرما در آن تعبیه شده است.

وسایل صوتی پیشرفته‌ای نیز شامل اتاق کنترل و دستگاه‌های تقویت و تنظیم و حدود ۱۶۴۵ بلندگو برای همه نقاط مسجد تهیه و نصب گردید.

مناره‌های مسجدالحرام پیش از توسعه اول ۷ عدد بود که در توسعه اخیر ۲ عدد دیگر به

آن افزوده شد.

ارتفاع مناره‌ها نیز پیش از توسعهٔ اول ۳۶ متر بود که به ۹۰ متر افزایش یافت. مسجدالحرام در توسعهٔ اول ۷ مورد پله‌های ثابت داشت که در توسعهٔ دوم تعداد ۶ عدد به آن افزوده شد و در مجموع به ۱۳ مورد رسید. تعداد ۷ دستگاه پله برقی نیز در مسجدالحرام نصب شده است. در مجموع در برنامهٔ چهارم پنج‌ساله مبلغ چهار میلیارد دلار برای توسعهٔ حرمین شریفین در فاصله سال‌های ۱۴۰۵ ق. تا ۱۴۱۰ ه. ق. هزینه شده است. مجموع هزینه‌ها تا سال ۱۴۱۴ ه. ق. به حدود ۵۵ میلیارد ریال سعودی بالغ گردید.

ترمیم کعبه

در دورهٔ ملک سعود، در سقف کعبه شکافی رخ داد که بیم آن می‌رفت سقف ریزش کند، از این رو پس از مذاکره با علما و متخصصان و صدور فتوای مبنی بر جواز ترمیم، در بامداد روز جمعه ۱۸ رجب سال ۱۳۸۸ ه. ق. کار اصلاحات آغاز گردید.^۹ و پس از مدتی کار ترمیم پایان یافت.

لیکن در اواخر سال ۱۴۰۱ ه. ق. در دورهٔ ملک خالد، بار دیگر سنگفرش‌های مرمری داخل کعبه شکاف برداشت و هنگام شستن بام کعبه، آب به سمت حجرالأسود نفوذ می‌کرد. از این رو، سنگفرش‌های کعبه را تعویض کردند و قاب آهنی حجرالأسود نیز به قاب نقره‌ای ضد زنگ تبدیل گردید.

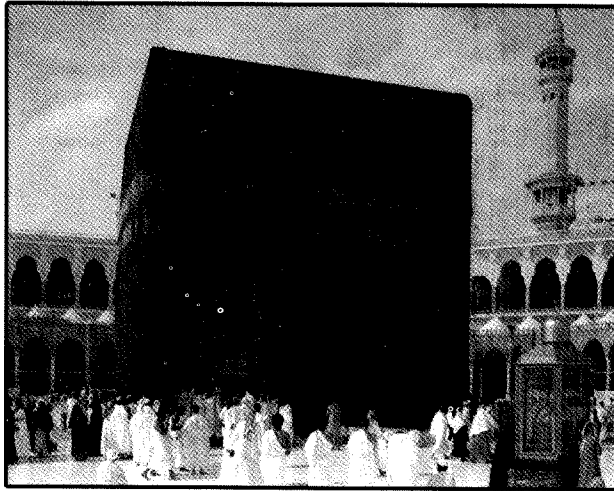
از سال ۱۴۰۰ ه. ق. به بعد، سنگ‌های دیوارهای کعبه به تدریج فرسوده و ریزش پیدا کرد و شکاف‌هایی در دیوارهٔ خارجی آن پدیدار شد. از این رو، در ذی‌حجهٔ سال ۱۴۱۴ ه. ق. فرمان تعمیر و ترمیم صادر شد، در اولین اقدام، گچ‌های میان سنگ‌ها و نیز خاک‌ها و مواد دیگر موجود در آن برداشته شد، سپس سنگ‌های پودر شده را با مواد چسبنده مخلوط و شکاف‌های اطراف سنگ‌ها را با آن پوشاندند.

همچنین پشت بام کعبه را با سنگ‌های مناسب پوشانده و راه‌های نفوذ آب را با خمیرهای چسبنده و به‌وسیلهٔ دستگاه‌های فشار پر کردند.

البته تعمیر اساسی در ۱۰ محرم سال ۱۴۱۷ ه. ق. آغاز گردید. به این صورت که در ابتدا با

چوب، دیواری در اطراف کعبه جز در قسمت حجرالأسود درست کردند؛ به شکلی که کعبه دیده نمی‌شد، سپس لوح‌ها و سنگ‌های تاریخی را با نشان کردن مکان دقیق آن، از کعبه جدا نمودند تا پس از ترمیم در مکان اصلی نصب شود.

آنگاه اقدام به برداشتن سقف و ستون‌ها و سنگ‌های فرسوده کعبه کرده و برای هریک از آن‌ها شماره‌ای در نظر گرفتند تا پس از تعمیر بتوانند آن‌ها را به جای دقیق خود بازگردانند. سپس سنگ‌های جداشده را شستشو داده آنها را صاف و تمیز نمودند و شکاف‌های ایجاد شده در داخل سنگ‌ها را نیز با مواد سنگی و همراه با چسب‌های قوی پر کردند.

در میان سنگ‌های داخلی و خارجی کعبه نیز میلگردهای آهنی قرار دادند تا به وسیله آن پیوند سنگ‌های داخلی و خارجی کعبه پس از تزریق مواد سنگی چسبنده قوی و مستحکم شود، همچنین مواد ضد حشرات که تأثیر درازمدت داشته باشد، در درون سنگ‌ها کار گذاشته شد. از سوی دیگر، زمین کف کعبه را نیز خاک‌برداری نمودند تا به سنگ‌های محکمی رسیدند که از زمان حضرت ابراهیم خلیل علیه السلام کعبه را بر روی آن بنا نهاده بودند و با گذر زمان هیچ‌گونه خللی بر آن‌ها وارد نشده بود. لذا پس از اطمینان از استحکام سنگ‌ها با مواد ذکر شده قبلی، کف را پوشانده و کار ترمیم سقف کعبه را آغاز کردند.

سقف کعبه از چوب ساخته شده و چون چوب‌های قبلی فرسوده شده بود، تصمیم گرفتند

در بازسازی کعبه از بهترین نوع چوب، با ویژگی‌های زیر استفاده کنند:

- ۱ - مقاومت در برابر باروی بام کعبه در درازمدت.
- ۲ - کاهش درجه انقباض چوب در حدّ نزدیک به صفر.
- ۳ - مقاومت در برابر تغییرات ناشی از هوای گرم و خشک.
- ۴ - مقاومت در برابر موریانه و دیگر حشرات و نیز رطوبت.
- ۵ - و اینکه چوب‌ها دارای طول حدود ده متر و قطر آن پس از تراشیده شدن، کمتر از یک متر نباشد.

طبیعی است که یافتن چوب با شرایط فوق، کار آسانی نیست، از این رو، با مراکز تحقیقات و پژوهش بین‌المللی چوب در اروپا، استرالیا و زلاند نو ارتباط برقرار گردید و در نتیجه چوبی موسوم به نام «التیک» از جنگل‌های بزرگ، که به طول عمر و قوت معروف بود، انتخاب شد. این چوب دارای قطری حدود ۱/۵ متر و ضدّ حشرات بود و این امتیاز را هم داشت که رطوبت آن بسیار زود خشک می‌شد و با مقداری روغن‌کاری، درخشندگی خاصی پیدا می‌کرد. استفاده از این نوع چوب قبلاً نیز در حرمین شریفین تجربه شده بود.

شرکت بن‌لادن پس از هماهنگی با وزارت جنگل‌بانی کشور برمه، نمایندگانی را به آنجا فرستاد تا از زمان بریدن درختان در جنگل‌ها و سپس انتقال آن‌ها به کارخانه و بهره‌گیری از بهترین و باکیفیت‌ترین قسمت‌های آن و باربندی و انتقال آن به عربستان نظارت کامل داشته باشند.

شمار درختان انتخاب شده به ۱۳۷ عدد رسید، از این تعداد ۴۹ قسمت آن برای سقف کعبه و ستون‌های آن انتخاب گردید، سپس چوب‌ها به جده منتقل شد و حدود شش ماه در آنجا باقی ماند تا در فضایی کاملاً طبیعی خشک شود. پس از آن چوب‌ها به کوره‌های خشک‌کن چوب منتقل و میزان رطوبت را به ۱۵٪ رساندند و آنگاه با موادّ حفاظتی بی‌رنگ و بی‌بو ملمع‌کاری کردند.

برای حفظ اصالت تاریخی سقف کعبه، چوب‌ها با همان حجم و اندازه چوب‌های سابق خراطی و آماده‌سازی شد. ستون‌های داخل کعبه را نیز با فاصله‌های مساوی برافراشتند تا فشار سقف به صورت یکسان میان دیوارها و ستون‌ها توزیع گردد.

پس از آن، سقف کاذبی بر بالای چوب‌های سقف زده شد و بر روی آن لایه باریکی از

سیمان کشیده و آنگاه روی پشت بام را با سنگ مرمر فرش کردند. ناودان جدید نیز به جای ناودان قدیمی نصب گردید.

تعمیر و ترمیم مقام ابراهیم

در تاریخ ۱۴۱۷/۹/۲۵ ه.ق. کار تعمیر و بازسازی مقام ابراهیم آغاز شد، ابتدا سنگ‌های گرانیتی و مرمر سیاه رنگ قبلی مربوط به وادی فاطمه، با سنگ‌های مرمر سفید با پوششی از گرانیت سبزرنگ مشابه سنگ‌های به کار رفته در حجر اسماعیل تعویض گردید، سپس مقصوره زیبایی که از مس عالی و طلایی رنگ ساخته بودند را بالای سنگ‌ها قرار دادند که قبه‌ای کوچک نیز روی آن قرار داشت. و آنگاه مقام در درون این مقصوره قرار گرفت که هنگام نگاه از شبکه‌های زیبای آن بتوانند سنگ مقام را به خوبی ببینند.

پرده کعبه

پرده کعبه نیز تا پیش از سال ۱۳۴۳ ه.ق. در مصر بافته می‌شد که از همین سال بافت پرده کعبه در منطقه «احساء» آغاز گردید. با احداث نخستین کارخانه بافت پرده کعبه در سال ۱۳۴۶ ه.ق، در خیابان اجیاد، واقع در مکه مکرمه، اولین کارخانه پرده‌بافی کعبه رسماً تأسیس شد.

پرده کعبه از ابریشم خالص بافته می‌شود و وزن آن حدود ۱۷۰ کیلوگرم است که از ۴۸ دسته ابریشم با طول هریک ۱۴ متر بافته شده است.

در قسمت بالای پرده کعبه، کمربندی به طول ۴۵ متر و عرض ۹۵ سانتیمتر آیات قرآنی با تارهای نقره‌ای و رنگ آمیزی شده با آب طلا نوشته و بافته شده است.

در گذشته ابریشم‌های پرده کعبه با دست رنگ می‌شد لیکن در سال ۱۴۱۰ ه.ق. کمیسیون مربوط، اقدام به تعویض دستگاه‌های رنگرزی کرد و در نتیجه دو ماشین بزرگ و پیش‌رفته به مبلغ ۲۱۲ هزار دلار خریداری شد.

همچنین یک دستگاه ماشین تولید بخار و یک دستگاه نیز ماشین خشک کن ابریشم خریداری گردید که با استفاده از آن‌ها حدود ۱۵ تا ۲۰٪ در مصرف ابریشم صرفه‌جویی

و از خرابی و ضایع شدن آن جلوگیری به عمل آمد. در همین سال یک دستگاه بافندگی با تمام لوازم جانبی، از یک کمپانی بین‌المللی سوئیسی به مبلغ ۹۷۵۸۳۳ فرانک سوئیس خریداری شد. و بالأخره کلیه دستگاه‌ها و تجهیزات مورد نیاز، مبلغ یک میلیون و چهارصد هزار فرانک سوئیس هزینه برداشت، تا پرده به شکل کنونی بافته و همه ساله مورد استفاده قرار گیرد.^{۱۰}

آمارهای مربوط به توسعه مسجدالحرام

مساحت مسجدالحرام:

قبل از توسعه اول: ۲۹۱۲۷ مترمربع
 پس از نخستین توسعه: ۱۳۱۰۴۱ مترمربع
 پس از توسعه دوم: ۳۶۶۱۶۸ مترمربع

گنجایش مسجدالحرام:

قبل از توسعه اول: ۴۷۰۰۰ نمازگزار
 پس از توسعه اول: ۳۱۳۰۰۰ نمازگزار
 پس از توسعه دوم: ۴۶۰۰۰۰ نمازگزار
 و پشت‌بام‌ها و میدان‌های اطراف: ۸۲۰۰۰۰ نمازگزار

تعداد مناره‌ها

قبل از توسعه اول: ۷ مناره
 پس از توسعه اول: ۷ مناره
 در توسعه دوم: ۲ مناره
 جمع کل مناره‌ها: ۱۶

ارتفاع مناره‌ها:

پیش از توسعه اول: ۳۶ متر
 پس از توسعه اخیر: ۹۰ متر

بى نوشت ها

١. آل عمران: ٩٦ و ٩٧
٢. بقره: ١٤٤
٣. بقره: ١٢٥
٤. سنن ترمذى، ج ٢، ص ٧٢٣؛ مستدرک حاکم، ج ١، ص ٣٢٥
٥. دكتور عبدالملك بن دهيش، الحرم المکى الشريف والأعلام المحيطة به، صص ٨٤ و ٨٥
٦. الملك عبدالعزيز والعمل الخيرى تأليف عمر صالح العمرى، ص ١٧٨
٧. الجامع الثمين لأعمال ملوك آل سعود تأليف محمد بن ساعد الحسنى صص ٢٠ - ١٤
٨. الحرمان الشريفان التوسعة والخدمات، تأليف يحيى كوشك، ص ١٣١
٩. التاريخ القويم ٧٣١٤-٨٨
١٠. مصنع كسوة الكعبة المشرفة.

